'કમઠાણ'– દલિતજીવનનું વાર્તાવિશ્વ

શ્રીમાળી દીપકકુમાર ખેમાભાઈ
પીએચ.ડી.સ્કોલર,હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ.પાટણ
મો.9979924017 E-mail. dipakshrimali85@gmail.com

['કમઠાણ': સંજય ચૌહાણ ,પ્રથમ આવૃત્તિ :૨૦૧૯ ,પ્રકાશક : લટૂર પ્રકાશન ,ભાવનગર]

વર્તમાન સમયમાં વાર્તાલેખન માટે વિવિધ વિષયોની ધારાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.તેમાં નારીજીવનની વાર્તાઓ,ગ્રામીણજીવનની વાર્તાઓ,શહેરીજીવનની વાર્તાઓ અને દલિતજીવનની વાર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે.દલિતજીવનની વાર્તાઓમાં પણ ગ્રામીણજીવન અને નારીજીવનનો સમાવેશ થાય જ છે.ભારતએ ગામડાઓનો બનેલો દેશ છે.ભારતના ગામડાઓમાં દલિતોની સ્થિતિ કેવી છે ? દલિતસમાજની વેદનાઓને વાચા આપવા માટે દલિત સાહિત્યની કલમ ચાલે છે.ગ્રામ્યપ્રદેશમાં દલિતોની સ્થિતિ દયનીય છે.આભડછેટ –અસ્પૃશ્યતાના માનસિક રોગને કારણે વારંવાર અપમાનનો ભોગ બનવું પડે છે. જાતિવાદની જાળમાં ફસાઈને ક્યારેક આર્થિક દંડ,તો કયારેક શારીરિક સજાને પાત્ર થાય છે.ભૂલ ગમે તેની હોય દંડાય તો દલિત જ છે.તો આ પ્રકારની માનવીય સંવેદનાને રજૂ કરવાનું કાર્ય દલિતજીવનની વાર્તાઓમાં થાય છે.

સંજય ચૌહાણ વર્તમાન સમયના ઉત્તમ વાર્તાકારોની હરોળમાંના એક વાર્તાકાર છે.તેમેણે એના શહેરની એકલતા,થુંબડી અને કમઠાણ જેવાં શ્રેષ્ઠ વાર્તાસંગ્રહો આપ્યા છે.'કમઠાણ'વાર્તાસંગ્રહમાં બધી જ વાર્તાઓ દલિતવાર્તાઓ છે.ગ્રામજીવનમાં દબાયેલા,શોષિત,વંચિત અને કચડાયેલા દલિતવર્ગને વાચા આપવાનું કાર્ય વાર્તાકાર શ્રીસંજયચૌહાણે કર્યું છે.આ વાર્તાસંગ્રહમાં દલિત સમાજની ઊર્મિઓને,તકલીફોને,પીડાને,વેદનાને અને જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને ઉજાગર કરતી એકબીજાથી ભિન્ન પ્રકારની કુલ ૧૩ વાર્તાઓનો સમાવેશ થયેલ છે. 'કમઠાણ'માં જોવા મળતા પાત્રો પોતાનું આગવું અસ્તિત્વ ધરાવે છે.દરેક પાત્ર પોતાની અલાયદી રીતથી પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખે છે.વાર્તાકારશ્રી સંજય ચૌહાણ દ્વારા અહિ દલિતજીવનનું આબેહૂબ નિરૂપણ છે.

'પેંતરો'વાર્તામાં ઉમેદ ચમાર–વાર્તાનો નાયક. સત્યપ્રેમી અને સ્પષ્ટવક્તા.'ચામુંડા માતાના રમતાં મૂકેલા બકરાને હલાલ કરી વાઢી ખાવો અને ઉમેદ ચમારને આ કૃત્યમાં સંડોવવો.બધું જ ઉમેદના માથે ઢોળી દેવું.'–આવી ખરાબ દાનત રાખનાર ભેમો. જુની અદાવતનો બદલો લેવા ભેમાએ દાના અને રતિયાને પણ પોતાના પાપના ભાગીદાર બનાવ્યા. 'ભેમાએ મનમાં મોટી ગાળ કાઢી.છાતીમાં દેતવા સળગ્યો –ભૂખ તો સમજ્યા

લ્યા .મારે તો વેર વાળવું છઅ..' (પૃ.૬,પેંતરો–વાર્તા.)અહિ ઉમેદ સારો વ્યક્તિ છે પણ દલિત છે તે આપણી સામે ન થવો જોઈએ એવી ભાવનાથી ભેમા દ્વારા તેને ફસાવવા પેંતરો ગોઠવવામાં આવે છે.પરંતુ કારણોસર ઉમેદ બચી જાય છે.

'લાશ'વાર્તામાં વાલ્મીકિ જાતિના બે વ્યક્તિઓ – લવજી અને મનોર.સરપંચ દ્વારા એક ગાંડાની લાશને રાતોરાત સ્મશાને પહોચાડવાનું કામ લવજીને ગામના સરપંચ દ્વારા સોંપાય છે.લવજી મનોરને સાથે લઈને લાશને લઈ સ્મશાન જવા ઉપડે છે.ત્યારે તેમનાં સંવાદ દ્વારા પાત્રો વધુ ઉજાગર થાય છે.લવજી–'માણસ તો દિયોર ભૂતથીય ભૂંડા.'(પૃ.૧૩,લાશ–વાર્તા) દારૂ પીધેલ હાલતમાં મનોર લવારે ચડેલો–'આવો લ્યાં ભૂતડાં... દિયોર અમારાથી અભડાવ છો?' (પૃ.૧૩,લાશ–વાર્તા) મનોરે ભોગવેલ આભડછેટની વેદના દર્શાવે છે.થોડા દિવસ પહેલા વાલ્મીકિઓને સવર્ણો દ્વારા ખૂબ માર મારવામાં આવેલ તેની વેદના બહાર નીકળે છે.મહારાજનું પાત્ર આ વાર્તામાં મહત્વનું પાત્ર બને છે.મહારાજ:'પેલા આની જાત બતાવો તો જ આ સ્મશાનમાં બાળવા દઉં.'(પૃ.૧૮,લાશ–વાર્તા)આ શબ્દો દ્વારા આભડછેટ રાખનાર બ્રાહ્મણ–મહારાજનું અસલ પાત્ર ઉપસી આવે છે.

'કરશન દલિત પણ ગુણ બ્રાહ્મણ જેવા.કરશન એટલે આધ્યાત્મિકતાનું પ્રતિક.ધાર્મિક અને શ્રદ્ધાળુ. કરશન સાવ ભક્ત,ભજનનો શોખીન.કોઈ બાપજી આવવાના હોઈ ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી ગયો છે. 'કહુ સુ ઘર ચોખ્ખું ચળક કરી દે.બાપજી આવશી કે તરત એમનાં પધરામણા આપણે ઘરે કરવાના સે.ગામમાંથી સહું શાહુકાર એમનાં દર્શન કરવા આવશી.'(પૃ.૨૨,છબી–વાર્તા) જ્યારે બીજું પાત્ર એટલે કરશનની પત્ની મઘી.મઘી થોડું ભણેલી.ઉપરથી સાવ નાસ્તિક.વળી શહેરમાં રહેલી.અવાર–નવાર આંબેડકરના કાર્યક્રમોમાં જતી હતી,એને થયેલું આ બાપજી–ફાપજી આપણા માટે નકામા.બાપજીની વાત થતીને એનો પિત્તો સાતમા આસમાને પહોંચી જતો. 'ઓમ તો પીટ્યા અભડાઈ મરે સે.ને બાપજી આવશી તો શું લુમ્બ લેવા આવશી?'મઘી ફૂલીને ભપ્ફ.(પૃ.૨૨,છબી–વાર્તા) 'શું કરવો સે લાઈને? આપણો તો એક જ બાપજી.. આંબેડકર. બાકી બધા ધુતારા..' (પૃ.૨૨,છબી–વાર્તા) દંભી અને ઢોંગી મહંત બાપજીનું સાચું ચિત્ર કરશન સમક્ષ લાવનાર સતદાન ગઢવીનું પાત્ર ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. 'આ તો ધુતારો સે. કાલનો મું નોકરી કરું સું તે હોટલમાં રોકાયો સે. હોટલનું જ ખાય સે.થમસપ સિવાય પીતો નથી.માળો તને છેતરી ગયો.'(પૃ.૨૭,છબી–વાર્તા) બાપજી પણ અમરસિંહના ઘરે જાય છે પરંતુ કરશનન ઘરે આવવાની ના પાડતા તે પાંખડી બાપજીને ઓળખી જાય છે.તેનાં મનમાં ધમાસાણ ચાલે છે.આઘાત લાગવાથી હતાશ થઈ જાય છે.ઘરમાં જઇને દિવાલ ઉપર લટકાવેલી બાપજીની છબી ઝાટકા સાથે જમીન પર પટકે છે.જે બાપુને એ વિશેષ માનતો,એણે જ બાપુને ગામમાં આમંત્રિત કર્યા હોવા છતાં બાપજી આભડછેટને કારણે તેના ઘરે પધરામણી કરતા નથી.તેનો કરશનને ખૂબ આઘાત લાગે છે.ભ્રમ ભાંગવાથી વાસ્તવિક જીવનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે.

'વાંક'વાર્તામાં ભાસાહેબનો રૂઆબ.જાગીરદારનો ઠાઠ.પ્રભાવશાળી પાત્ર.ગુસ્સો તો જાણે નાકના ટેરવે હોય.ખૂબ ક્રોધી અને હિંસક એવું પાત્ર.ચમન મેઘવાળ મહેમાન આવવાના કારણે કીધા વગર ઘરે ગયો.રોઝડા ખેતરનો પાક ખાઈ ગયા.ત્યારે ભાસાહેબે વગર વિચાર્યે મેઘવાળવાસમાં આવી ચમનને ચાબૂકથી ખૂબ ઢોરમાર મારે છે.

મોહ્લા નામનો દલિત.તળાવમાં ડૂબતી ગામની દીકરીને બચાવવા જતાં ગામની અસ્પૃશ્યતાનો ભોગ બનેલો.જીવ બચાવવાનું શ્રેષ્ઠ કામ કર્યું હોવા છતાં ગામનું તળાવ અભડાવ્યું એવી વાત ગામમાં વહેતી થઈ. 'પણ પાંચમાં દિવસે ખુદ સરપંચે ગામ ભેગું કર્યું મોહ્લાને ચોકમાં બોલાવ્યો.તળાવ પવિત્ર કરવા રૂપિયા પાંચસોનો દંડ ફટકાર્યો.મોહ્લો ના જ આપત.પણ વાસના બીજા લોકોને સહન કરવું પડે એટલે પોતાના ઘરાક પથુ પાસેથી ઉછીના લાવ્યો.દિયોર બધા અગી–ગાંડ ધોવી–ભેંસો નવરાવી ત્યાર તળાવ નથી અભડાતું! અમે હારા કામે પડ્યા.તો તળાવ અભડાઈ ગયું! જેવો બબડાટ કરી દંડ ભરી આવ્યો હતો.બીજા દિવસે તળાવ પાસે હવન થયાની વાત મળી હતી.(પૃ.૫૧,કમઠાણ–વાર્તા.)

'ઠરાવ'માં વાર્તાનો નાયક રઘો.સ્વાભિમાની વ્યક્તિત્વ .જી.આઈ.ડી.સી.ની નોકરીમાં રકઝક થતાં નોકરી છોડી.પોતાનો પરંપરાગત ધંધો સંભાળ્યો હતો.ગામનાં દરેક કામમાં રઘો હંમેશા તૈયાર.પંચાયતમાં બે વર્ષથી દિવસ–રાત સેવા આપતો હતો.સરપંચ પરબત પટેલે રઘાને પંચાયતમાં પટાવાળા તરીકે લેવાનો ઠરાવ પણ કરેલ.પરંતુ સત્તા પરિવર્તનથી પરબત પટેલ સરપંચ તરીકે રહ્યો નહીં અને રઘાના અરમાન રોળાઈ ગયા.સેવાપ્રતી રઘાને જાતિવાદનો ભોગ બનવું પડ્યું .નોકરીના સપના ઉપર પાણી રેડાયું.

'રંગ'વાર્તામાં પ્રોફેસર એવા દેવજી પરમારને પણ આ અસ્પૃશ્યતાનો ભોગ તેમની પ્રિય વિદ્યાર્થીની દ્વારા બને છે.ગુજરાતી વિષયના પ્રોફેસર.વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય દિશા ચીંધનાર.ગાઈડ,ફ્રેન્ડ અને ફિલોસોફર કહી શકાય.કોઈ લાલશા વિના વિદ્યાર્થીની સ્મિતાને પ્રોફેસર બનાવાવા અનેક પ્રયત્નો કરનાર દેવજી પ્રોફેસર.સરળ અને સાદું જીવન.ચા જેવું પણ વ્યસન નહિ.આ નિઃસ્વાર્થ ગુરુને તેની વિદ્યાર્થીની સ્મિતા દ્વારા આઘાત લાગે છે.સ્મિતા અન્ય પ્રોફેસરને ચા પીવા બોલાવે છે.માત્ર દેવજી સરને નહીં કારણ દેવજી સર દલિત છે.'દેવજીએ તેને ખૂબ મદદ કરેલી ત્યારે સ્મિતા ખુદ કહી ઊઠેલી –'સાહેબ તમે ન હોત તો હું બી–પ્લસ કે એમ.ફીલ. ન થાત.'(પૃ.૬૫,રંગ–વાર્તા) એને પીએચ.ડી કરવા પણ દેવજી સરે સમજાવેલી.આજે તે પ્રોફેસર બની ગઈ છે પણ દેવજી સરના ઋણ ભૂલી ગઈ છે.કેમકે તેને હવે ખબર પડી છે કે દેવજી સર દલિત છે.આ જાણ્યા બાદ તેનો રંગ બદલાઈ ગયો.આ વાર્તામાં બે વિરોધી પાત્રો છે એક કૃતઘ્ની અને એક કૃતજ્ઞી.

'વળાંક' વાર્તામાં સફાઈ કામદાર ભેમો.ભેમો વૃદ્ધ થયો છે.શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પણ કથળ્યું છે.એક જમાનામાં ગમે તેવી ગટર ઉભરાયેલી હોય તે ચપટી વગાડતા જ તેનો નિકાલ લાવી દેતો.હાલ પોતે પથારીવશ હોવા છતાં લોકોને ગંદકીમાંથી મુક્તિ આપવા સફાઈનું કામ કરે છે.કેશાજીના અપમાનથી તેને ખૂબ દુઃખ લાગ્યું છે. 'ભેમાના દીમાગમાં એજ વાત નથી

ઉતરતી કે કોઈ ન કરી શકે એવું કામ કરવાનું તોય કેશાજી જેવા છાંયડે બે ઘડી ઊભોય રહેવા ન દે,ઉપરથી તાડૂકી ઊઠે કે આગો ખસ.તે દિયોર કેશાજી અમે છાંયડેય ન ઊભા રહી શકીએ? બસ તમારી ગટરો સાફ કરીએ તો જ સારા? એમાં ને એમાં તો આ શરીર રોગનો રાફડો થઈ ગયું.શું ભાળ્યું લ્યાં અમે જીવતરમાં? આ ટીન–ટીન ટકોરો વગાડતા હેડ્યા ને તોય તમારે મન અમારી કોઈ ગણતરી જ નહી?'(પૃ.૮૧,વળાંક–વાર્તા) આટલું સહન કર્યા બાદ છેલ્લે પરમાર્થને કારણ બધું ભૂલી ભેમો ગટર સાફ કરી આપે છે.ભેમો માફ કરનાર ઉદાર પાત્ર તરીકે ઉભરી આવે છે.

'ગરજ'વાર્તામાં મંછો ખૂબ જ પરિશ્રમ કરનાર પરંતુ અંતે સરકારી નિયમોનો ભોગ કામદાર છે.સરકારી દવાખાનામાં કાયમી નોકરી થઇ જશે તેની આશામાં રાત–દિવસ ખૂબ મજુરી કરી.ગંદી લાશના પોસ્ટમોર્ટમ કરવાનું કામ,ગોબરાં લોકોના ડ્રેસિંગ કરવાનું કામ કે પછી ગામ આખાયમાં દવા છાંટવાનું કામ.છતાં પણ કોન્ટ્રાક્ટ પદ્ધતિ આવવાથી ડૉ.કેશવચંદ તેને પગાર આપ્યાં વિના કાઢી મુકે છે.સમય જતાં એકવાર ડૉ.કેશવચંદને મંછાની ગરજ પડે છે.એક ગંદી લાશના પોસ્ટ મોર્ટમ માટે તેને બોલાવે છે પણ મંછો તકનો લાભ લઇ ત્યાંથી ફરાર થઈ જાય છે.ત્યારે તેનું મૂલ્ય અંકાય છે અને મંછાને પણ આવું કર્યાનો આંનદ થાય છે.

'વરંડો'વાર્તામાં અનામતને લીધે ગામનાં સરપંચ તરીકે દલિત નારણ ચૂંટાય છે પણ ગામ આખું બિન–અનામત સીટ પર ચૂંટાયેલા ઉપસરપંચ પથુજીને જ સરપંચ માને છે.વાસના મંદિરની સાથે ગામનાં મંદિરમાં પણ જતો થયેલો નારણ માને છેકે 'જમાનો બદલાઈ ગયો,હવે લોક ક્યાં અભડાય છઅ? 'પણ એનો ભ્રમ ભાંગે છે.ગામના મંદિરના પૂજારી પ્રત્યે રાખેલી શ્રદ્ધાનો ભંગ થાય છે.પોતે મંદિરમાં આપેલી પચાસ રૂપિયાની રેવી દ્વારા તેને પરત મળે છે ત્યારે તેની આંખો ઉઘડે છે.પોતે ગામના મંદિરને જે દાન આપવાનો હતો તેનો ઉપયોગ પૂજારી વરંડો બનાવવામાં કરવાનો હતો.તો હવે તેની આંખો ખૂલતાં તે વાસનો વરંડો પોતાના ખર્ચે બનાવવા તૈયાર થાય છે.–'લ્યો હેંડાં દલા,મૂળદા! ઈંટો રખાઈ છં લેવા.વરંડો ચણી લઈએ.કોઈ ઉઘરાણું નથી નાખવું.ખર્ચો બધો મારો..'(પૃ.૧૦૪–વરંડો–વાર્તા) અહીં નારણ જાણેકે આભડછેટ સામે બંડ પોકારતો હોય તેવી પ્રતીતિ થાય છે.પોતના લોકો માટે કઈંક કરવાની તત્પરતા દાખવે છે.

'બળતરા'વાર્તામાં મુખ્ય પાત્ર કેતન.કેતન નગરપાલિકાનો ચીફ ઓફિસર.પોતે ગરીબ પરિવારમાંથી ખૂબ મહેનત કરીને ઓફિસર બનેલો.જીવનમાં તડકા છાંયડા જોયેલા.એક પ્રામાણિક અધિકારી તરીકે ડર્યા વગર નોકરી કરતો હતો.મદારજીની ધમકીથી પણ ક્યારેય ન ડર્યો હતો.ગરીબ ખેડૂત પસામાં તેના પિતાના દર્શન થાય છે.અને તેનો યોગ્ય ન્યાય કરી તેને જમીન અપાવે છે.પસાનું પાત્ર દલિતસમાજના એક પ્રતિક તરીકે ઉપસી આવેછે કે જેમની પાસેથી કથાકથિત સવર્ણોએ ધાક–ધમકીથી જમીનો પડાવી લીધી છે.– 'સાહેબ મેં તો મારા જીવતરમાં કોઈનું બગાડ્યું નહીં.સૂનું રોડુંય મું અડ્યો નહીં.નઅ મારું ખાલું

પચાવી પાડવા મદારજી ઊભો થયો છઅ. ઈનઅ કુણ સમજાવઅ?’(પૃ.૧૧૧,બળતરા–વાર્તા)

આમ,આ વાર્તાસંગ્રહની બધી જ વાર્તાઓમાં કયાંકને કયાંક દલિતોને અન્ય સમાજનો ભોગ બનવું પડ્યું છે.યાતનાઓ અને પીડાઓ પણ ભોગવવી પડી છે.એક પશુ કરતાં પણ અધમ માનીને આ લોકોને ધુત્કારવામાં આવ્યા છે જે આ વાર્તાઓ પરથી ફલિત થાય છે.આ બધી જ વાર્તાઓમાં છેવાડાના માનવીની વાત,આભડછેટનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિઓને વાચા આપવાનું કાર્ય કરેલું છે.આને દલિત સાહિત્ય કહી શકાય.દલિતજીવનની વાર્તાઓ તરીકે આ વાર્તાઓ સાર્થક સાબિત થાય છે.